

مقدمه مترجمان

مسائل ناشی از بالا بودن هزینه‌های مبادله و عدم تقارن اطلاعاتی بین دریافت‌کننده و پرداخت‌کننده تسهیلات باعث شده‌اند که امروزه، شیوه‌های تأمین مالی مستقیم غیر رایج و توجیه‌ناپذیر باشد. از این رو، حضور نهادها و واسطه‌های مالی ضروری می‌نماید. اما از یک طرف، کارکردهای رایج مبتنی بر کسب حداکثر سود از طرف نهادهای مالی، لزوماً تأمین‌کننده ارزشها و قواعد شریعت نیستند و از طرف دیگر، براین عملکرد کلان نهادها و واسطه‌های مالی تاکنون بارها منجر به بحران مالی شده که هم‌اکنون نیز اقتصاد جهانی با آخرین تجربه از این نوع مواجه است.

بر مبنای مسائل فوق‌الذکر، ارائه مجموعه‌ای از خدمات مالی، شامل روشهای سرمایه‌گذاری مالی برای دارندگان پس‌انداز و روشهای تأمین مالی برای نهادهای مالی ضروری است. به طوری که این روشها از یک سو مشروع و از سوی دیگر تأمین‌کننده شرایط ثبات مالی باشند. کتاب پیش رو تلاشی در این ایجاد ارتباط به حساب می‌آید. در این اثر نویسنده، دکتر محمد عبیدالله، سعی کرده با هدف تأمین ارزشها و احکام اصلی شریعت در زمینه معاملات، مجموعه‌ای از خدمات مالی را معرفی نماید که هم تجهیز منابع و هم تخصیص منابع را دربر گیرد.

هرچند این اثر بر تلاش گسترده‌ای، به خصوص از حیث تدوین و تنظیم موضوعات با هدف دستیابی به یک متن درسی، مبتنی بوده است؛ اما باید توجه داشت که از یک طرف تمام ظرفیت فقه در آن منعکس نشده است و از طرف دیگر، خدمات مالی با نگاهی خردگرایانه همراه با مفروض انگاشتن ضمنی بسته بودن اقتصاد تدوین شده است.

امید است - انشاءالله - بتوان در گام بعدی با نگاهی فراتر و با مسلم انگاشتن باز بودن محیط مالی، متنی نوین و ارزش‌مدارانه در زمینه نهادهای پولی و مالی تدوین

نمود. در قالب برنامه درسی رایج، می‌توان از این اثر به عنوان متن اصلی برای درس بازارها و نهادهای پولی و مالی در رشته مدیریت، در سطح کارشناسی ارشد، و متن کمک درسی برای دروس پول و بانکداری و سرمایه‌گذاری استفاده نمود. با ایجاد و گسترش رشته اقتصاد مالی در سطح کارشناسی ارشد، که هم‌اکنون دانشگاه اصفهان آن را در برنامه توسعه خود قرار داده است، از این اثر می‌توان به عنوان متن درسی برای دروس (۱) اقتصاد مالی، (۲) ابزارهای مالی و (۳) قیمت‌گذاری مشتقات استفاده کرد.

ترجمه حاضر در چندین مرحله صورت گرفته است. ابتدا متن ترجمه اولیه شده است. سپس موارد مبهم این ترجمه بار دیگر با اصل کتاب تطبیق داده شده و ابهامات مورد نظر رفع گشته‌اند. در مواردی که همچنان در متن ابهامی به جای مانده بود، از راهنمایهای نویسنده کتاب بهره‌مند شده‌ایم. در مرحله بعد، متن فارسی کتاب با هدف هموارسازی و یکنواخت کردن متن، مورد ویراستاری ادبی قرار گرفته است. پس از آن متن مذکور، مجدداً توسط اساتید مجرب همکار با سازمان سمت، ویراستاری فنی شده است. ترجمه آیات قرآنی موجود در متن، همگی از قرآن کریم ترجمه آیت‌الله مکارم شیرازی برگرفته شده‌اند. ضمناً در متن لاتین کتاب هیچ پانوشتی وجود ندارد و همه پانوشتها مربوط به مترجمان است.

در اینجا بر خود لازم می‌دانیم از تمامی کسانی که در مراحل تهیه و چاپ این کتاب با اینجانبان همکاری نموده‌اند، به خصوص دکتر احمدیان (مدیر محترم گروه اقتصاد سمت) و خانم صادقان (کارشناس گروه) سپاسگزاری نمایم. همدلی و همکاری دوستان و نزدیکانی که در این اثر ما را همراهی کردند، سپاس ویژه‌ای می‌طلبد. به خصوص، از نویسنده کتاب جناب آقای دکتر محمد عییدالله که در مراحل ترجمه متن، ما را از راهنمایهای ارزشمند خویش بهره‌مند ساختند، قدردانی می‌نمایم. از سرکار خانم مهدی‌پور برای ویراستاری متن و نیز از سرکار خانم نعمت‌الهی برای طراحی نمادهای به کار گرفته‌شده در نمودارها تشکر می‌شود.

دکتر محمد واعظ برزانی

حامد طاهری

پیشگفتار

طی دهه گذشته، صنعت خدمات مالی اسلامی رشد فوق العاده زیادی داشته است. با وجود برآوردهای متفاوتی که از اندازه بازار مالی اسلامی وجود دارد، منابع محافظه کار ارزش کل مؤسسات مالی اسلامی را ۲۳۰ میلیارد دلار گزارش کرده اند. مؤسسات مالی اسلامی در بالغ بر ۷۵ کشور دنیا مشغول فعالیت اند و انتظار می رود طی پنج سال آینده، این مؤسسات سالیانه ۱۵ درصد رشد داشته باشند. به رغم چنین آمار امیدبخشی، واقعیت این است که اندازه این بازار در مقایسه با پتانسیل موجود، بسیار کوچک است. در بازار یک میلیارد نفری مسلمانان، قدرت بیشتری نهفته است که باید از آن بهره گرفت. یکی از موانع مهمی که برای رشد تأمین مالی اسلامی وجود دارد، عدم آگاهی مسلمانان از الگوهای جایگزین اسلامی در بانکداری، بیمه و سرمایه گذاری است.

یکی دیگر از موانع رشد تأمین مالی اسلامی، کمبود نیروی کار انسانی ای است که درباره الگوها و ابزارهای اسلامی آموزش کافی و مناسبی دیده باشند. در گذشته، مؤسسات مالی اسلامی عموماً از میان بانکداران و متخصصان مالی ای تأمین نیرو می کردند که محصولات و خدمات رایج را به نام خدمات اسلامی عرضه می نمودند. پیامد ناخوشایند این پدیده همان چیزی است که ما به وضوح شاهدیم؛ در حال حاضر، تعداد زیادی از محصولات و خدمات مالی یافت می شوند که به ظاهر اسلامی، اما باطناً همان روشهای متداول اند. راه حل این مشکل دادن آگاهی بیشتر به شرکت کنندگان در بازار، از طریق پژوهش، آموزش و کارورزی است. باید به همه پس انداز کنندگان، سرمایه گذاران، بیمه گران، تحلیلگران مالی، قانون گذاران و سیاست گذاران توضیح داده شود که چرا محصولات و خدمات مالی رایج مورد

قبول شریعت نیستند؟ کدام ویژگیها و مبانی خاص این خدمات، مردود است؟ جایگزین کردن کدام محصولات و خدمات مالی اسلامی به جای آنها می‌تواند نیازهای مشابهی را برآورده سازد؟ و بالاخره اینکه آیا ابزارهای اسلامی جایگزین از کارایی لازم برخوردارند.

کتاب حاضر که توسط آقای دکتر محمد عبیدالله نگاشته شده است، گامی مهم در این جهت است. این کتاب جوانبی از خدمات مالی اسلامی مانند بانکداری تجاری، بیمه، بانکداری سرمایه‌گذاری، مدیریت وجوه، و تأمین مالی پروژه را به بحث می‌گذارد. در هر قسمت، بعد از ارزیابی دقیق محصولات رایج، مدلهای ایدئال اسلامی جایگزین معرفی می‌شوند. برای تشریح بیشتر بحث، بیش از بیست مثال از دنیای واقعی ضمیمه شده است. یقین دارم که این کتاب نیازهای متنوعی را در زمینه خدمات مالی اسلامی برآورده می‌کند و می‌تواند همچون یک راهنمای مفید، کمک بسیار بزرگی برای دانشجویان، محققان، مدرسان، متخصصان مالی، قانون‌گذاران و سیاست‌گذاران در زمینه تأمین مالی اسلامی باشد.

دکتر محمد نجیب غزالی خیاط

مدیر مرکز تحقیقات اقتصاد اسلامی

مقدمه مؤلف

موضوع این کتاب محصولات، فرایندها و سازوکارهایی است که در صنعت خدمات مالی اسلامی به کار گرفته می‌شوند. این کتاب همچنین به روشهای طراحی و ارائه محصولات و خدمات مالی با هدف تأمین اهداف شریعت اسلام می‌پردازد. در این متن، سعی شده که به جای ارائه آمار و ارقامی که بعد از مدتی کهنه می‌شوند، به این مطلب پرداخته شود که چگونه می‌توان از محصولات و فرایندهای مالی همچون راه‌حلی برای مسائل موجود، واکنشی به فرصتهای سودآور، و ضرورتی برای رعایت شریعت، بهره‌برداری نمود.

ویژگی مهم این کتاب معرفی محصولات و خدمات، در قالب نمودارها و اشکالی است که به روشن شدن مفاهیم و ساده شدن فرایند آموزش، کمک می‌کند. برای هر یک از محصولات، طرح یا نموداری ارائه شده که به متمایز ساختن محصولات مالی رایج از محصولات مالی اسلامی کمک می‌کند. تمام موضوعات حساس مربوط به تعالیم شریعت با عنوان «موضوعاتی در مدیریت محصول» طرح شده‌اند.

این اثر، محصولات و خدمات مربوط به بانکداری تجاری، بیمه، بانکداری سرمایه‌گذاری و مهندسی مالی، مدیریت وجوه، و تأمین مالی پروژه را دربر می‌گیرد. از این رو، مطالب کتاب به پنج بخش اصلی تقسیم می‌شود، به طوری که هر بخش به یکی از موضوعات بالا می‌پردازد. هر بخش با این بحث که در نظام مالی رایج^۱ (غیر اسلامی) محصولات و خدمات مالی چگونه به کار گرفته می‌شوند، شروع

1. conventional financial system

می‌شود. سپس هر یک از محصولات با توجه به معیارهای شریعت، مورد ارزیابی قرار می‌گیرند و عناصر اصلی و ویژگی‌هایی از آن که موافق احکام شریعت نیستند، برجسته می‌شوند. آن‌گاه جایگزین‌های اسلامی معرفی می‌شوند. از آنجا که محصولات جایگزین اسلامی نیاز به بررسی دقیق و موشکافانه دارند، در فصل‌های بعدی به توضیح تفصیلی هر یک از آنها پرداخته می‌شود.

همهٔ مباحث متن موجود، به‌روز بوده و غالباً برای هر یک از موضوعات، مثالهایی از زندگی واقعی آورده شده است. بیش از بیست مثال در مورد محصولات، که به صورت بالفعل به جامعهٔ مسلمانان سرمایه‌گذار یا پس‌اندازکننده ارائه می‌شوند، ذکر شده است. این مثالها در قالب «مفاهیم در عمل» در متن و مجزا از بحث اصلی، ارائه شده‌اند. اطلاعات به کار گرفته شده در این مثالها، از منابع دولتی، وب‌سایتها و داده‌های مقطعی مؤسسات مالی اسلامی، جمع‌آوری شده‌اند.

ساختار بندی و محتوای کتاب

متن کتاب در پنج بخش به صورت زیر ارائه می‌گردد:

بخش اول: این بخش به دو فصل تقسیم می‌شود. فصل اول نگاهی کلی به نظام مالی اسلامی دارد و نمای خوبی از این نظام و تمام اجزاء آن ارائه می‌کند. البته قبل از آن، ضوابط اخلاق و کارایی و چگونگی تشکیل نظام مالی بر مبنای آنها توضیح داده می‌شود. در فصل دوم از این بخش، به ضوابط اساسی تأمین مالی اسلامی همچون پرهیز از ربا، غرر و ضرورت همکاریهای دوطرفه اشاره می‌شود.

بخش دوم: این بخش در هفت فصل به محصولات و خدمات مالی بانکداری تجاری می‌پردازد. فصل سوم به چگونگی کارکرد بانکداری تجاری در عمل و ارزیابی آن از دیدگاه شریعت می‌پردازد. پس از آن الگوهای اسلامی جایگزین که در طول زمان شکل گرفته‌اند، معرفی می‌شوند. فصول چهارم تا نهم دربارهٔ محصولات و خدمات خاص، بحث دقیق‌تری را ارائه می‌کنند. فصل چهارم روی اقلام طرف بدهی ترانزنامهٔ یک بانک اسلامی تمرکز می‌کند و به بحث دربارهٔ محصولات

سپرده‌ای^۱ متنوعی می‌پردازد که به انتقال وجوه از واحدهای دارای مازاد سپرده کمک می‌کنند. پس از آن، طرف دارایی ترازنامه یک بانک اسلامی بررسی می‌شود. محصولات مالی یک بانک اسلامی می‌توانند به شکل سهم محور^۲ (مشارکتی) یا بدهی محور^۳ باشند. فصل پنجم به محصولات سهم محور اختصاص داده شده است و فصول ششم تا هشتم به محصولات بدهی محور می‌پردازند. محصولات پرتفرداری همچون مرابحه، بیع اجل و اجاره در فصل ششم؛ و محصولات کم‌طرفداری مثل سلف، استصناع، قرض و استجرار در فصل هفتم بررسی می‌شوند. بقیه محصولات بحث برانگیز به فصل هشتم موكول شده‌اند که محصولات بدهی محوری را شامل می‌شود که تنها در ظاهر با احکام شریعت موافق‌اند. محصولات حق‌الزحمه محور^۴ در فصل نهم مورد بحث قرار گرفته‌اند.

بخش سوم: این بخش به بیمه اختصاص داده شده است که خود شامل دو فصل است. فصل دهم با نحوه کارکرد بیمه و ارزیابی آن از دیدگاه شریعت آغاز می‌شود. در ادامه، مدل‌های اسلامی جایگزین بیمه به طور خلاصه طرح می‌شوند. در فصل یازدهم محصولات بیمه‌ای که بر تبرع، مضاربه یا وکالت مبتنی‌اند، به طور مفصل‌تری مورد بحث قرار می‌گیرند.

بخش چهارم: این بخش شامل سه فصل درباره بانکداری سرمایه‌گذاری و مهندسی مالی است. در فصل دوازدهم به تشریح نحوه کارکرد بانکداری سرمایه‌گذاری رایج و ارزیابی آن از دیدگاه شریعت پرداخته می‌شود. محصولات اسلامی جایگزین بانکداری سرمایه‌گذاری در مراحل قبل از بازار و بعد از بازار به طور مختصر معرفی می‌شوند. فصل سیزدهم روی تأمین مالی مشارکتی، انتشار اوراق بهادار و خدمات دیگری همچون کارگزاری بورس تمرکز می‌یابد. فصل چهاردهم به طور کامل به محصولات مدیریت ریسک که اساس آنها بر ابزارهای مشتقه^۵ و مهندسی مالی مبتنی است، اختصاص دارد. در این فصل همچنین بحث

1. deposit products
2. equity-based
3. debt-based
4. fee-based
5. derivatives

مفصلی دربارهٔ ابزارهای مدیریت ریسک پایه که بر مبنای اختیارات معامله، قراردادهای آتی خاص و همسان و سوآپ استوارند، صورت می‌گیرد. برخی از ابداعات نوین در زمینهٔ مهندسی مالی، در پایان فصل ارائه می‌شوند.

بخش پنجم: این بخش به مدیریت وجوه و تأمین مالی پروژه می‌پردازد و متشکل از سه فصل است. فصل پانزدهم چگونگی مدیریت وجوه در صندوقهای سرمایه‌گذاری مشترک^۱، مؤسسات امین^۲ و شرکتهای سرمایه‌گذاری ساختمانی را مورد بررسی قرار می‌دهد. در ادامه، ارزیابی مؤسسات فوق بر مبنای تعالیم شریعت اسلام صورت می‌پذیرد. آن‌گاه محصولات جایگزین اسلامی مدیریت وجوه به طور خلاصه ارائه می‌شود. فصل شانزدهم به موضوعات مرتبط با محصولات مدیریت وجوه می‌پردازد. فصل هفدهم به تأمین مالی پروژه اختصاص یافته است. این فصل با مطالعهٔ چگونگی تأمین مالی پروژه در حالت رایج و بررسی آن از دیدگاه شریعت اسلام آغاز می‌شود. سپس، برخی ساختارهای تأمین مالی پروژه که اسلامی‌اند، ارائه می‌شوند. در پایان فصل، موضوع تقسیم ریسک^۳ و مدیریت امور مالی پروژه مورد بحث قرار می‌گیرد.

متن موجود بیشتر برای دانشجویان تحصیلات تکمیلی و کسانی که قصد فعالیت در عرصهٔ تأمین مالی اسلامی را دارند، تهیه شده است. لذا از کاربرد برهانها و مشتق‌گیریهای ریاضی خودداری شده است. همچنین از برجسته کردن زمینه‌هایی که محققان اسلامی در مورد آنها اختلاف نظر دارند یا طرح محصولات، سازوکارها و فرایندهای خاصی که ممکن است برای مبتدیان گیج‌کننده باشند، اجتناب شده است. در سالهای اخیر، دیدگاههای مختلف و بحث‌انگیزی راجع به محصولات مالی *جدایی* مطرح شده‌اند که تأمین نیازهای اقتصادی را دنبال می‌کنند، اما از نظر شریعت اسلام امتیاز پایینی را دریافت کرده‌اند و بحث برانگیز بوده‌اند. به عبارت دیگر، هر چند متون موجود در تأمین مالی اسلامی، غالباً از مطالبی سرشارند که در زمینهٔ قبول یا رد یک محصول، خدمت یا فرایند خاص مالی مطرح شده‌اند؛ اما در این کتاب،

1. mutual funds
2. unit trusts
3. risk sharing

تلاش شده تا با محور قرار دادن موضوعات مهم اسلامی، در اکثر موارد، اجماع نظر محققان معاصر عرضه شود و همه موضوعات چالش برانگیز به فصل مجزایی تحت همین عنوان موکول شوند.

برای راحت تر شدن مطالعه کتاب از آوردن پانویس و پی نوشت خودداری شده است. منابع مطابق با بخشهای پنج گانه کتاب، به پنج بخش اصلی تقسیم شده و در پایان کتاب درج شده اند. از آنجا که مباحث کتاب روشن و مستدل اند، منابع معرفی شده تنها برای مطالعه بیشتر در زمینه های مذکور ضمیمه شده اند. شایان ذکر است هر جایی از متن که کلامی از قرآن کریم آورده شده، نام سوره و شماره آیه در انتهای آیات ذکر شده است.

سپاسگزاری

از دکتر محمد نجیب غزالی خیاط، مدیر مرکز مطالعات اقتصاد اسلامی، و همه همکارانم که مشوق همیشگی من در این تألیف بودند کمال تشکر را دارم. اینجانب افتخار آن را داشتم که در تنظیم طرح مقدماتی این کتاب مکرراً از مباحث آقای دکتر نجات الله صدیق استاد سابق این مرکز بهره مند باشم و از این بابت نسبت به ایشان احساس دین می کنم.

از همه کسانی که در بازبینی پیش نویس کتاب همکاری نمودند و نظرات بسیار ارزشمندی را به بنده عرضه کردند، ممنون و سپاسگزارم. همچنین از دانشجویانم که طی این سالها پیشنهادات ارزشمند و نظرات گران بهایی را نصیب من کردند، سپاسگزارم. تشکر و قدردانی ویژه ای از آقای آزاد علی دارم که با مهارتی که در کار با برنامه MS-WORD دارند، کمک زیادی در صفحه آرایی و رسم جداول و نمودارها به من نمودند. همچنین از آقای سید انور محمود برای تبدیل نسخه دست نویس کتاب به متن آماده چاپ، بسیار سپاسگزارم.

محمد عبیدالله

مارس ۲۰۰۵